



T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
BİLİMSEL ARAŞTIRMA PROJELERİ KOORDİNATÖRLÜĞÜ

**BİLİMSEL ARAŞTIRMA PROJESİ
SONUÇ RAPORU TAM METNİ**

Proje Numarası ve Türü
2022-10 A Tipi Proje

ÖZBEKİSTAN- TAŞKENT VE SEMERKANT YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Proje Yürütücüsü
Doç. Dr. J. Özlem Oktay Çerezci
Sanat Tarihi Bölümü

Proje Ekibi
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV

MSGSÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir.
(Proje No: 2022-10, Yıl: 2022)

Proje Sonuç Raporu Tam Metni

Proje amacı, kapsamı, yöntemi, faaliyetleri, bulguları, çıktıları, kaynakçası yer almalıdır. (Metin 12 punto, Times New Roman yazı tipi, 1.5 satır aralığı ile yazılmalıdır.

Tam Metin:

1. GİRİŞ

Özbekistan, batıda ve kuzeyde Kazakistan, güneyde Afganistan, güneybatıda Türkmenistan, doğuda Kırgızistan ve güneydoğuda Tacikistan ile komşudur. Türk Dönemleri için oldukça önemli arkeolojik buluntuların yer aldığı bu komşulara sahip Özbekistan değerli ve zengin bir kültürel mirasa ev sahipliği yapmaktadır.



Görsel 1: Taşkent ve Semerkant

Taşkent ve Semerkant vahaları ve benzeri yerlerde yapılan arkeoloji ve yüzey araştırmaları neticesinde Özbekistan'da yerleşim ve dolayısıyla kültür tarihinin Eski Çağlara kadar indiği tespit edilmiştir. Bunun en önemli kanıtlarından birini Teşiktaş Bölgesi'nde mağarada ele geçen ve toplumsal yaşama geçildiğini gösteren ve MÖ.100binlere işaret Neandertal kalıntıları oluşturmaktadır (Görsel 1-2).

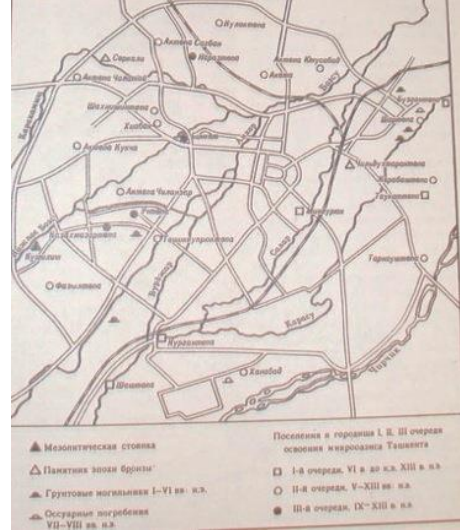


Görsel 2: Neandertal'a ait bir kafatası ve yaşamlarından canlandırma.
Özbekistan Tarihi Devlet Müzesi

Çalışmamız kapsamındaki Taşkent (**Görsel 1**) Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Seyhun'un sağ kollarından Çirçik Suyu tarafından sulanan vahada kurulmuştur ve bu merkezin kültürel tarihi MÖ.II.binlere kadar geriye giden bir geçmişe sahiptir. Bu merkezin gelişimine baktığımızda, Proto-Türk kültürüne ait olarak kabul ettiğimiz ve MÖ. V – III. binyıllara işaret eden "Keltaminar Kültürü"nü burada varlık gösterdiği anlaşılmaktadır (**Görsel 3a-b**).



Görsel 3a: Keltaminar Kültürü'nün Özbekistan'daki konumu



Görsel 3b: Mezolitik Dönem'den başlayarak XIII.yüzyıla kadar Taşkent arkeolojik haritası ve anıtları

Ayrıca burada Milattan önce III. binyılın sonu – II. binin başlarında küçük yerleşimler de tespit edilmiştir. MÖ. I. binyılın ortasına ait Grek kaynaklarının incelemesi de kentlerin oluşumu hakkındaki bilgileri arkeolojik verilerle pekiştirmiştir. MÖ. VI – IV. yüzyıllarda Taşkent'te ticaret ve sanat eserlerinin gelişiminden bahsedebiliriz. Dolayısıyla Göktürk Dönemi'nden daha önce de Özbekistan'da erken devir Türk sanatından bahsetmek mümkündür (**Görsel 4**).



Görsel 4: MÖ. XV-VIII. yüzyıllara ait eserler. Özbekistan Tarihi Devlet Müzesi, Taşkent.

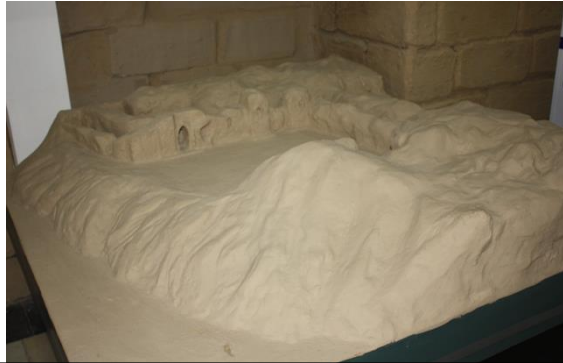
Taşkent, VIII. yüzyıl başlarında Emevîler'in ve aynı yüzyılın ortalarında Çinlilerin hakimiyetine girmiştir. Abbâsîler Devri'nde bu bölge Türkler'e karşı bir savunma hattı olarak görülmüştür; saldırıları önlemek için Taşkent'in etrafı 776 yılında surlarla çevrilmiştir. Şehir 807'de Karluk Türkleri'nin hâkimiyetine girmiştir. Ardından tekrar Abbâsî hâkimiyetine geçen Şaş, Sâmânîler zamanında birbirinden surlarla ayrılmış dört kısımdan (şehristan, kale, iç ve dış mahalleler) meydana gelmiştir. X. yüzyılın sonlarında Taşkent, Karahanlı hâkimiyetine girmiştir. XIII. yüzyılın başlarında Hârizmşahlr'ın eline geçen şehir 1220'de Cengiz Han tarafından istilâ edilmiştir.

Moğol hâkimiyeti devrinde burada basılan paralarda Taşkent adının kullanıldığı görülmektedir. Çağatay Hanlığı'nın Mâverâünnehir bölgesinde hâkimiyet kurmasıyla şehir önce bu hanlığın idaresine, ardından onların yerine bölgeye hâkim olan Timur'un ve haleflerinin idaresine girmiştir. Bu yıllarda şehir genişlemiş; ziraat, zanaat, ticaret ve mimari açıdan gelişmiştir. Anlaşılabacağı üzere Taşkent yüzyıllar boyu Türk devletleri için önemli merkezlerden biri olmuştur (**Görsel 5**).



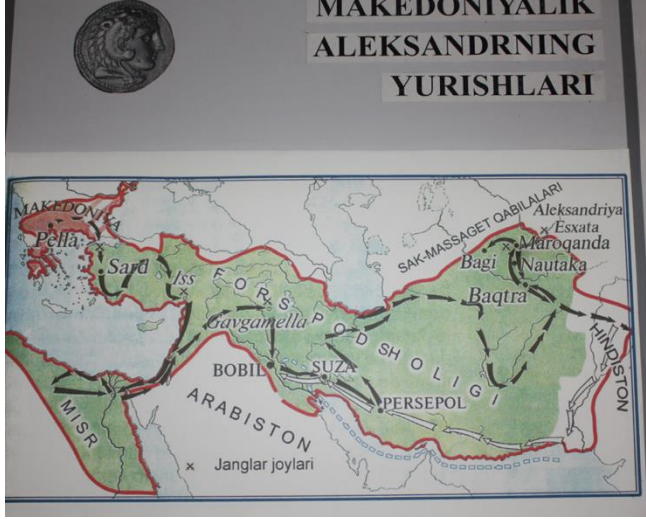
Görsel 5: Türk İslam Dönemi'ne ait eserler. Özbekistan Tarihi Devlet Müzesi

Çalışmamızın diğer etabını oluşturan Semerkant, önceleri Zerefşan Nehri'nin güney kıyısındaki yüksek bir yerde kurulmuştur ve günümüzde Efrâsiyâb (Afrasiyab) olarak isimlendirilen harabelere sahiptir (**Görsel 6**).



Görsel 6: Afrasiyab harabeleri maketi. Semerkant, Özbekistan Kültür Tarihi Devlet Müzesi

Arkeolojik bulgular Semerkant'ın Persler Dönemi'nde 218,5 hektarlık bir alanı kapladığını ortaya koymuştur ki bu da Semerkant'ın o dönemde Orta Asya'nın, hâttâ dünyanın en büyük şehirlerinden biri olduğunu kanıtlar. M.Ö. 329 yılında Semerkant'ı Persler'den alan Büyük İskender şehrin etrafını büyük bir surla çevirdi (**Görsel 7**).



Görsel 7: Büyük İskenderi'nin izlediği yol. Semerkant, Özbekistan Kültür Tarihi Devlet Müzesi

Semerkant M.Ö. 189 yılında Grek-Baktria Krallığı'nın hükmü altına girdiyse de Grekler şehirde küçük bir idareci sınıf olarak kaldı. Hâkim dilin Soğdca olduğu şehirde nüfusun çoğunluğunu İran menşeli Soğdlar ve Saka Türkleri oluşturuyordu (**Görsel 8**).



Görsel 8: Sakalara ait tunç kazan, MÖ.VI-IV.yy. Taşkent, Özbekistan Tarihi Devlet Müzesi, Fot. J. Özlem Oktay Çerezci

Ardından Semerkant önce Yüeh-chih Türkleri'nin ve ardında M.Ö. I. yüzyılda K'ang-chü Türkleri'nin eline geçti. K'ang-chüler savaşlarda tahrip olan şehri yeniden imar ettiler ve eski ihtişamlı günlerine dönmelerini sağladılar. Semerkant'ı başşehir edinen K'ang-chüler M.S. I. yüzyılın ilk yarısında önce Hsiungnular'ın, ardından Kuşanlar'ın hâkimiyeti altına girdiler. M.S. III. yüzyılın ikinci yarısında tekrar bağımsızlıklarını kazandılar.

75 yılı civarında şehri ele geçiren Akhunlar, K'ang-chü kralını öldürüp yaklaşık altmış yetmiş yıl şehirde hüküm sürdüler. V. yüzyılın ortalarına doğru Semerkant'ı hâkimiyetleri altına alan Eftalitler, Mâverâünnehir'in idaresini K'ang-chü hânedanına bıraktılar. 562'de Semerkant'ı ele geçiren Göktürkler

olmuştur ancak 659'da Batı Göktürk Devleti'nin yıkılmasının ardından şehir Çinliler'in hâkimiyeti altına girdi. Bu dönemde idarî merkezi Semerkant olan Soğd Yabguluğu sözde Çin'e bağlı olmakla birlikte neredeyse tam bağımsız durumdaydı; ayrıca Türk nüfuzunun kuvvetli etkileri de görülüyordu. Çin'den (İpek yolu), Türk ülkeleri, Hindistan ve Afganistan'dan (Baharat yolu), Merv ve Buhara üzerinden, İran'dan gelen çok önemli ticaret yollarının kesişme noktası olan bir coğrafyada yer alması Semerkant'ın Orta Asya ticaret yolları üzerindeki önemli merkezlerden biri olan, Semerkant ve civarında yaşayan Soğdlular, VI-VIII. yüzyıllarda İpek yolu ticaretini neredeyse tekellerine alarak bu yolun pek çok güzergâhında ticaret kolonileri kurmuşlardı.

Cengiz Han'ın Semerkant'ı tahrip etmesinden sonra daha güneyde bugünkü modern Semerkant'ın bulunduğu bölgede yeni bir şehir kurulmuştur. Özbekistan Cumhuriyeti'nin orta kesiminde yer alan ve aynı isimli idarî birimin merkezi olan Semerkant şehri ilk dönemlerde bütün Soğd (Sogdiana) bölgesinin yönetim merkezi olmuştur. Şehir her ne kadar Soğd bölgesinin merkezi olduysa da arkeolojik buluntular burada Göktürk Dönemi varlığının da yoğun olduğunu göstermektedir. Müslümanların fethinden önce Budizm, Zerdüştilik, Maniheizm ve Hıristiyanlık gibi dinler yaygındı. Söz konusu dinlerin sanata yansımaları aşağıda değineceğimiz üzere özellikle Göktürk Dönemi eserlerinde yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Semerkant 999'da Karahanlıların eline geçer. 1052'de tahta oturan Böri Tegin Ebû İshak İbrâhim b. Nasr (Tamgaç Han), Semerkant'ı Batı Karahanlı Devleti'nin başşehri yaptı. 1074 ve 1089'da Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından hâkimiyet altına alınan Semerkant, XIII. yüzyılın başlarında Hârizmşahların egemenliği altına girdi. Semerkant'ı devletinin başşehri yapan Hârizmşah Alâeddin Muhammed b. Tekiş, Moğol Hükümdarı Cengiz Han'a karşı koyamadı. Semerkant üzerine yürüyen Cengiz Han, kuşatmanın dördüncü günü şehri tahrip etti. 1350 yılında şehri ziyaret eden İbn Battûta harabeler arasında ancak az miktarda meskûn ev gördüğünü ve şehri çevreleyen surun neredeyse yok olduğunu kaydeder.

XIV. yüzyılın son çeyreğine kadar Moğol hanlarının mücadelesi yüzünden sıkıntılı bir dönem yaşayan Semerkant'ın yeniden imarı ve ikinci parlak dönemi, Mâverâünnehir'i hâkimiyeti altına alan Timur'un Semerkant'ı kendisine başşehir yapması ve çeşitli bölgelerden âlim ve sanatkârları burada toplaması ile başladı (1369). Günümüze ulaşan tarihî yapılar daha çok Timur ve torunlarının eserleridir (Görsel 8a-b).



Görsel 8a-b:Timurlu Dönemi,
Emir Timur Müzesi, Fot. J. Özlem Oktay Çerezci

1405’de Semerkant’a gelen İspanyol elçisi Clavijo da seyahatnâmesinde şehirdeki sarayları, bahçeleri, âbidevî yapıları geniş bir şekilde anlatmıştır. Bu noktada Bibi Hanım Camii, Rasathane, Emir Timur Türbesi, Şah-ı Zinde Türbeler Topluluğu, Registan’da yer alan Uluğ Bey Medresesi, Şirdar Medresesi ve Tillâkâri Medresesi (**Görsel 8c-e**) gibi devasa yapılar öne çıkmaktadır.



Görsel 8c-e: Semerkant Timurlu mimari yapılarından örnekler



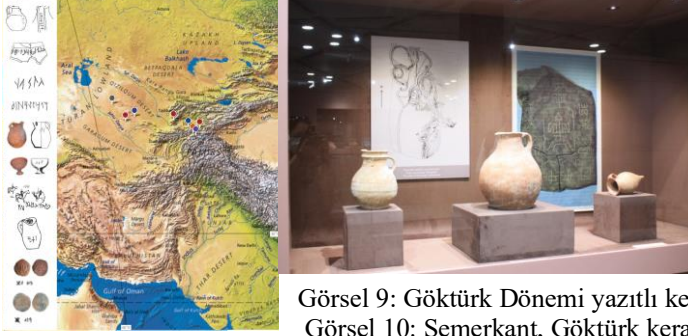
1500’de Özbek Hükümdarı Şeybânî Han tarafından ele geçirilen Semerkant, 1868 yılına kadar Özbek hanlarının idaresi altında kaldı. Mâverâünnehir topraklarında ilerleyen Ruslar 14 Mayıs 1868’de Semerkant’ı zapt ederek Türkistan genel yönetim bölgesine dahil ettiler. 1871’den itibaren Timur’un inşa ettiği şehrin batısında yeni bir şehir yükseldi.

2. GELİŞME

PROJE KAPSAMINA GERÇEKLEŞTİRİLEN YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Tüm bu bilgiler doğrultusunda anlaşılacağı üzere tarihi Proto-Türklere dayanan zaman zaman çeşitli topluluk ve devletlerin eline geçmiş olsa da çoğunlukla Türk hâkimiyetinde olan Taşkent ve Semerkant gerek İslam Öncesi gerekse İslam sonrası Türk sanatı açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Ayrıca söz konusu topraklarda ele geçen çok sayıda Türk Runik yazıtlı Göktürk Dönemi’ne ait materyale rastlanması burada Göktürk Dönemi’nin varlığına dikkat çekmektedir. Söz konusu veriler doğrultusunda araştırmamız, uzmanlık alanımız dahilinde olan Özbekistan’ın Göktürk Dönemi sanatı için önemi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu noktada değinmekte fayda vardır ki Özbekistan’daki Göktürk Dönemi keramik eserlerinin detaylı bir çalışması tarafımızdan yapılmak üzere planlanmıştır.

Buluntular arasında Özellikle Çağ'dan elde edilen sikkeler, çeşitli keramik kaplar başta gelmektedir (**Görsel 9**). Ayrıca yine bu döneme ait Orhun Kitabelerinden bir yazıt da Semerkant'ta Soğd topraklarında Göktürklerin varlığını kanıtlamaktadır: “*Sogdak budun iteyin itin Yinçü Ögüzig (İnci Irmağı=Seyhun) keçe, Temir Kapıgka tegi süledimiz*” / *Soğd milletini düzene sokayım diye İnci (Seyhun) Nehri'ni geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevkettim*. Soğd bölgesinde ve Semerkant dolaylarında gerçekleştirilmiş olan arkeolojik kazılarda Soğdça belgelerle birlikte Türk Runik harfli yazıtlara (keramik kaplar vb.üzerinde) rastlanması (**Görsel 10**) Göktürk Dönemi varlığının önemli detaylarından biridir.



Görsel 9: Göktürk Dönemi yazıtlı keramikler
Görsel 10: Semerkant, Göktürk keramikleri.

Göktürk Dönemi'ne ait buluntular sadece yukarıda değinilenlerle sınırlı değildir. Özellikle Göktürk Dönemi için Moğolistan, Kırgızistan, Kazakistan vb. topraklarda oldukça alışıldık olan kaya resimlerine de yine Semerkand ve Taşkent'te rastlanmaktadır Dikkati çeken nokta ise aynı dönem için karakteristik olan dağ keçisi tasvirlerine (**Görsel 11**) yine buralarda da oldukça sık görülmesidir.



Görsel 11: Taşkent Müzesi, kaya resmi,
fot. J. Özlem Oktay Çerezci

Taşkent arkeolojik buluntularından önemli bir grubu da ossuar olarak adlandırılan pişmiş toprak “ölü kapları” oluşturmaktadır (**Görsel 12**). Ölü kemiklerinin ya da küllerinin korunduğu bu kapların büyük bir kısmının Göktürk Devri eserleri olduklarını öne sürebiliriz çünkü gerek Taşkent'te gerekse Semerkant'ta bu eserler üzerindeki tasvirler ile erken devir sanatına ait olanlar oldukça benzerlik göstermektedir



Görsel 12: Göktürk
Dönemi ossuarlar,

Pişmiş toprak eserler içinde gerek insan gerekse hayvan betimlemeli çok sayıda figürin ise diğer önemli bir grubu oluşturmaktadır (**Görsel 13**).



Görsel 13: Göktürk Dönemi figürinler,
Fot. J. Özlem Oktay Çerezci



Arkeolojik buluntuların yanı sıra Semerkant'a bağlı on iki bölgeden biri olan Pencikent'teki mağara tapınaklarına ait duvar resimleri Türk sanat tarihi açısından oldukça değerlidir.

Tüm veriler kapsamında tarafımızdan, Göktürk Dönemiyle ilişkilendirilebilecek arkeolojik kazı alanlarının olabileceği üzerinde durulmuştur ve özellikle ilk varış noktamız olan Taşkent'te yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Taşkent Arkeoloji Enstitüsü'nden bir ekiple birlikte yapılan söz konusu yüzey araştırması çerçevesinde (**Görsel 14**), Taşkent Hocakent'te kaya resimleri (**Görsel 15**) incelenmiştir.



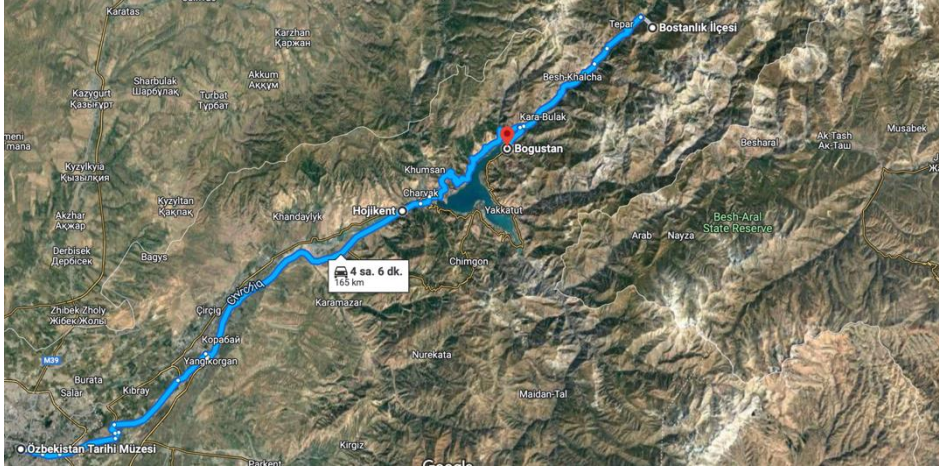
Görsel 14: Paltau bölgesi, yüzey araştırması.



Görsel 15: Hocakent, kaya resimlerinden örnek

Buradan Bostanlıq (Bostanlıq) Bölgesi'ne geçiş yapılmıştır (**Görsel 16a**). Oldukça dağlık bir bölgede yapılan bu yüzey araştırmasının ilk etabında önceleri Çirçiq Nehri takip edilmiştir, devamında Bogustan ve Bostanlıq bölgelerine geçiş yapılmış ve yaklaşık 930m deniz seviyesinden yükseklikte, daha önce kazısı yapılan ve Göktürk Dönemi'ne ait olduğu düşünülen 2 çocuk mezarı incelenmiştir (**Görsel 16b**). Yapılan araştırmalar neticesinde bu çevrede çok daha fazla mezarın olabileceği

saptanmıştır. Bu yerin en önemli sorunu ise Çarbağ Baraj Gölü yakınında olduğu için kazı yapılabilecek alanın ve zamanın oldukça kısıtlı olması ve iklim şartlarına göre değişkenlik göstermesidir.



Görsel 16a: Taşkent merkez-Bostanlık bölgesi

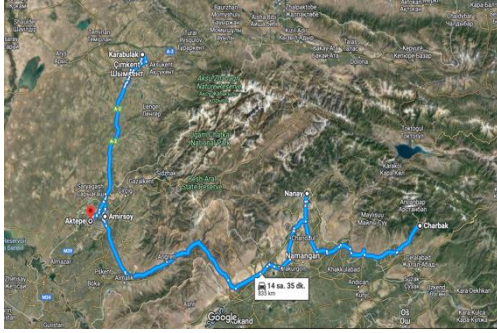


Görsel 16b: Çocuk mezarı

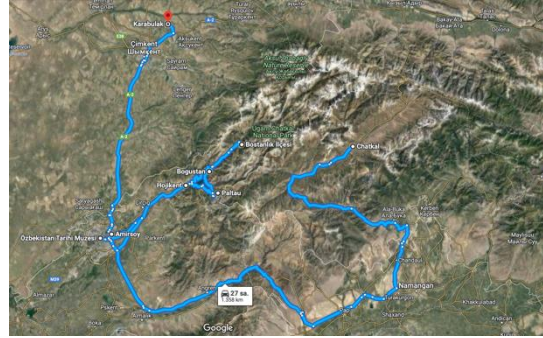
Bölgedeki iki günlük araştırmadan sonra Bostanlık'tan "Demir Dağ" olarak da isimlendirilen Paltau'ya gidilmiştir. Bu noktada belirtmek gerekir ki bölgenin en önemli özelliklerinden biri Paleolitik Çağ'ın eski insanların bulunduğu Obi-Rahmat Mağarası'na sahip olmasıdır. Ancak bizim ilgilendiğimiz kısım adı geçen yere yakın bir noktada deniz seviyesinden 1590m yükseklikteki yer olmuştur. Burada muğhanelerin yanı sıra kurgan olması muhtemel 3 tepelik tespit edilmiştir. Ayrıca rota Kırgızistan sınırında Chatkal (Çatkal) boyunca devam ettirilmiştir.

Yüzeysel araştırmanın 3. aşamasında Çarbak (Charbak)'tan Kazakistan sınırı olan Çimkent'e kadar olan bir hat izlenmiştir. Bu rota dahilinde Ak-Tepe olarak adlandırılan yerde Göktürk Dönemi şehir harabesi ve bir takım keramik parçalar ele geçmiştir (Görsel 17). Ak-Tepe'de, yapılmış olan inşaat çalışmalarından dolayı ivedi biçimde arkeolojik kazıların yürütülmesi ve buranın korunmaya alınması hakkında bir rapor tarafımızdan hazırlanmaktadır.

Taşkent'te yapılan yüzeysel araştırmaları 5 gün sürmüştür ve bu süreçte yaklaşık olarak 1.500km.lik bir yol kat edilmiştir (Görsel 18).



Görsel 17: Yüzey araştırması 3.aşama



Görsel 18: Taşkent'teki yüzey araştırmasına ait rota.

Gerek araştırma alanının zorlu şartlarından dolayı belirlenen sürecin aşılması gerekse maddi olanaklardan dolayı Semerkant'ta Afrasyab gibi şehir kalıntıları da ziyaret edilmiştir. Ayrıca çalışmanın son zaman diliminde Fergana Müzesi'nden müzede yer alan Göktürk Dönemi eserlerinin incelenmesi üzerine bir davet yazısı da alınmıştır.

3. SONUÇ

Bu çalışma kapsamında ilk olarak MSGSÜ Merkez Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), Alman Arkeoloji Enstitüsü, Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi'nde kaynak araştırması yapılmıştır. Aynı zamanda ilgili bilimsel makale yayınlarının yer aldığı internet siteleri (www.academia.edu , www.twirpx.com, google.scholar.com, www.kronk.sbp.ru , www.jstor.org , www.dergipark.org.tr) üzerinden kaynak sayısı artırılmıştır.

İlk olarak Taşkent'teki konuyla ilgili müzeler ziyaret edilmiştir. Söz konusu müzeler arasında Taşkent Tarih Müzesi, Taşkent Arkeoloji Müzesi, Emir Timur Müzesi ve Taşkent Sanat Müzesi yer almaktadır. Bu müzelerde görsellerde takip edileceği üzere fotoğraflar çekilmiş ve çeşitli incelemelerde bulunulmuştur. Ayrıca Taşkent'te bulunan Arkeoloji Enstitüsü de ziyaret edilmiş ve buradaki kütüphaneden de çeşitli kitaplar incelenmiştir. Yine aynı arkeoloji enstitüsünde müdür olan Prof. Dr. Ferhad Maksudov ile bilimsel bir toplantı düzenlenmiş ve bu çerçevede çalışmanın esas süreci için Özbekistan – Taşkent ve Semerkant'ta yüzey araştırmaları ile ilgili bir proje çalışmasında başlanmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere çalışma alanının genelde dağlık ve çalışma yapılan mevsimin sıcak olmasından (yaklaşık 44 derece sıcaklık) oldukça zorlu geçmiştir. Bununla birlikte yüzey araştırması için belirlenen takvime sadık kalınmıştır. Yüzey araştırması kapsamında ileride arkeolojik kazısı yapılabilecek 3 nokta tespit edilmiştir. Bunlardan biri Ak-Tepe, diğeri Paltau ve üçüncüsü de yukarıda adı geçen Çarbaq Baraj Gölü çevresindedir. Gerekli destek bulunduğu taktirde söz konu yerlerden birinde çalışmalar yoğunlaşacaktır.

Çalışmanın son zaman diliminde Fergana Müzesi'nden müzede yer alan Göktürk Dönemi eserlerinin incelenmesi üzerine bir davet yazısı da tarafıma verilmiştir. Bu davet yazısı çalışma alanımız ve iki sene içinde yayınlanması planlanan Özbekistan'daki Göktürk Dönemi keramik sanatıyla ilgili

kitap çalışması için son derece önemlidir.

Tüm bunlara ek olarak söz konusu projeye hazırlık aşamasında ve proje dahilinde çeşitli yayınlar ve sempozyumlarda sunumlar da yapılmıştır. Bunlar aşağıdaki gibidir:

- Özbekistan ve Göktürk Sanatı (Taşkent ve Semerkant Buluntuları), **9. Uluslararası Kültür ve Uygarlık Sempozyumu**, 16-17 Mart 2021, Taşkent Kimya-Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan 2021, s. 91-93.
- Göktürk Dönemi Sanatı için Özbekistan'ın Önemi (Taşkent ve Semerkant Buluntuları), **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 7, 1 - 14, 20.01.2022.
- Özbekistan'da Göktürk Dönemi Sanatı, **Yeni Türkiye/Özbekistan Özel Sayısı**, C.1, 2022, s. 495-510.
- Özbekistan'da Göktürk Dönemi Keramik Sanatı, **3. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi**, MSGSÜ, 7-10 Kasım 2022.